

Dilnoza XAMROYEVA,
Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: ilhomovadilnoza407@gmail.com

DSc S.Zokirova taqrizi asosida

FEATURES OF ANTI-UTOPIA IN UZBEK ADVENTURE LITERATURE

Annotation

This article provides preliminary information about the formation of utopia and anti-utopia. The features of dystopia are analyzed through Ahmad Azam's work "Dream or Journey to Ghuliston".

Key words: Utopia, anti-utopia, propaganda, chain, ghuli.

ОСОБЕННОСТИ АНТИУТОПИИ В УЗБЕКСКОЙ ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В данной статье приводятся предварительные сведения о формировании утопии и антиутопии. Особенности антиутопии анализируются на примере произведения Ахмада Азама «Сон или путешествие в Гулистон».

Ключевые слова: Утопия, антиутопия, пропаганда, цепочка, гули.

O‘ZBEK SARGUZASHT ADABIYOTIDA ANTIUTOPIYANING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada utopiya va antiutopiyaning shakllanishi haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Antiutopiyaning xususiyatlari Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asari orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Utopiya, antiutopiya, propaganda, zanjir, g'uliy.

Kirish. Utopiya atamasiga ideal jamiyat va davlatni tasvirlab beruvchi janr yoki usul deya ta'rif beriladi. Bu so'zning o'zi Tomas Morning "Utopiya" asaridan [1] olingan, ammo ma'no jihatdan faylasuf Platonning "Respublika" [miloddan avvalgi IV asr] kitobiga to'g'ri keladi. Garchi janr sifatida XIX asrga kelibgina tan olingan bo'lsa-da, utopiya elementlarini Platonning asaridagi g'oyalar orqali bilamiz. "Platon Gesiodning oltin davriga o'xshash davrida faylasuf shohlar tomonidan boshqariladigan, oila, din va she'riyatga e'tibor beriladigan jamiyatni tasvirlab beradi. Ushbu jamiyatda barcha narsa, hatto Xudolar ham omma uchun xizmat qiladi. Mahalliy tub ahola yuqori qatlam tomonidan ezib boshqarilmaydi, shunchaki hamma baxtiyor yashashiga zamin tayyorlangan. [Mumford, 1965]. Shuningdek, Tomas Mor o'zining utopik jamiyatida diniy bag'rikeng bo'lgan, pulning ahamiyati yo'qolgan, barcha yaxshi yashaydigan tuzumni aks ettirgan. Keyinchalik utopiyalarga Tommaso Kampanellaning "Quyosh shahri", Frensis Bekonning "Yangi Atlantika" [1], Edvard Bellaning "O'tmishga nazar", Uilyam Morrisning "Ovloqdan yangiliklar", G.Uellsning "Zamonaviy Utopiya" asarlari yaratildi. Utopik adabiyotning muhim xususiyati shundaki, muallif yashayotgan jamiyat va davlat tanqid ostiga olinadi. U shunday xayoliy ijod mahsuliki, yozuvchi real hayotda ushalmagan orzularini tasvirlaydi. Ularda siyosiy tuzumlar, davlat boshqaruviga alohida urg'u beriladi. Yozuvchi nazarida eng maqbul deya o'ylangan tuzumning xususiyatlari bayon qilinib, baxtga eltishi ishoniladi. Ideal jamiyatga shubha ostida qarash disutopiya [antiutopiya]ning adabiyot maydoniga chiqishiga turki bo'ldi. Utopiya va antiutopiyaning "Shirin tush" va "Qo'rqinchli tush"ga o'xshatish mumkin. Utopiyalar hozirgi jamiyat muammolarini tanqid ostiga olgan holda ideal jamiyat uchun intilib, kitobxonni Shirin xayollarga g'arq qilsa, antiutopiya qo'rqinchli zulmat jariga o'qirmanni itarib yuboradi. Antiutopiya XX asrgacha utopiyaning bir qismi sifatida qaralib kelingan. Falsafa qomusiy lug'atida ushbu atamaga quyidagicha ta'rif beriladi: "XX asr boshlarida yuzga kelgan g'oyaviy oqim, utopiya qarama-qarshi bo'lib, adolatli jamiyatning qaror topishini, porloq kelajak, orzu-umidlarning amalga oshishi imkoniyatlarini rad etuvchi. Unga ko'ra, har qanday jamiyat haqiqatdan yuz o'girishdir. Antiutopiya xos ijtimoiy idellarni tan olmaslik, tarixiy pessimizmga moyillik, aslida global muammolar qarshisida

o'zlik, realikka tan berish mayllari ko'zga tashlanadi" [1]. Adabiyotda bunday jamiyatni aks ettirish keng ommalashdi. Dastavval, distopiyaning ilk elementlari Jonatan Sviftning "Gulliverning sayohatlari" asarida uchrasa, keyinchalik Y.Zamyatin "Biz", Jorj Oruell "1984", "Molxona", Oldos Xakli "Yangi ajib dunyo", Rey Bredberi "Farengy bo'yicha 451 daraja" nomli kitoblari yaratildi. Ushbu usulga xos birinchi xususiyat sifatida propaganda [tashviqot] ko'rsatib o'tiladi. Undan butun xalq ommasini qattiq nazorat ostida olib turish vositasi sifatida foydalaniladi. E'tibor berilsa, har xil axborotni tarqatish, mustaqil fikrlash, erkinlik cheklangan, ular doimo boshqarib turiladi. Biz tahlilga tortayotgan Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asarida ham yuqoridagi elementni yaqqol guvohi bo'lamiz. Xususan, G'uliston davlatining ommaviy axborot tizimiga e'tibor qarataylik, u o'ta ilgari ketgan, elektron bo'yoq kashf etilib, gazetani har kuni sotib olishga ehtiyoj ham yo'q. Axborot shunday nazoratga olinganki, qayta o'qib bahsga kirishishning iloji yo'q: "Gazetada biron qitmiroq gap yo nazoratsiz xabar o'tib ketsa, juda onda-sonda shunaqasi ham uchrar ekan, uni ko'shklardan yig'ishtirib olish, odamlarning uyidagilarni terib chiqishga sira hojat yo'q, bu ham bitta tugmani bosish bilan hal. Gazetani shu holicha saqlayman deb, temir sandiqqa solib, ustiga sakkizta qulf ursangiz ham befoida, o'n quloch chuqur quduqqa tashlab, ustidan tuproq tortib tepkilasangiz ham o'sha tubda turgan yerida ichi yangilanib bo'loveradi". Omma ongi shunchalik qattiq bosim ostida saqlab turiladiki, fikrlashga imkon ham berilmaydi. Maqolalar o'zgaraveradi. Mulohaza yuritishga esa vaqt yo'q. Gazetaning bir qismi, yirtib olingan taqdirda ham o'sha qism yangilanaveradi. Bu orqali gazetani biron bir ishonchsiz manbani o'qib, har xil xayolga borib ulgurmaydi hamki, tuzatiladi, o'zgartiriladi. Masalaning mohiyatida xalq mushohada qilish qobiliyatidan mosuvo etilish bilan bir qatorda, kim bilandir muhokama qilish jarayoni ham cheklab qo'yilgan. Qomuslar nuqtayi nazaridan jarayon bundan ham dahshatli tusga kirib boradi. Rovi kitoblari masalasida dastavval o'z olamining holatiga e'tiborni qaratadi: "Bizdagi qomuslar, aytish mumkinki, qotib turadigan nashrlar. Ma'lumotlarning barchasi chig'iriqdan o'tib, kerakli mutaxassislarining oq fohidasidan so'ng, qomusda mahkamlanadi ve eng oxirgi ishonchli manbaga aylanadi". Yozuvchi G'ulistonni aksincha tasvirlaydi, uning nashrlari, manbalari qotib

qolmaganligini, muntazam va qat'iy tarzda o'zgarib borishini ta'kidlaydi: "Tez-tez tahrirga uchraydi, yangilanadi, to'ldiriladi, tuzatiladi va, albatta, o'zgarishga uchragan nashrni keyin qaytib ko'rmaysiz, uni eshlashingiz ham shart emas, chunki ishonchli manba sifatida eng so'nggi nashr tan olinadi va, bunda ham, tabiiyki, hayotda orqada qolmasligingiz, ya'ni oxirgi haqiqat shu ekan deb yopishib olmasligingiz kerak". Jarayon muntazam davom etarkan, odamda har qanday ma'lumotga nisbatan ishonch tuyg'usi yo'qolib boradi. Natija esa hammaga ayon, loqaydlik va hech narsaga qiziqmaslik. Davlatga ham aslida shu kerak emasmi?!

Tashviqotlar orqali ongni egallash ko'chalardagi reklamalar vositasida ham olib boriladi. Bosh qahramon nogahon tushib qolgan G'uliston mamlakati yo'l chetida zanjir g'oyasi ilgari surilgan bannerlar yaqqol ko'zga tashlanadi: "Olam tartibi – qalbing in'ikosi", "Ko'ngling jahon muvozanati saroyidir, g'uliy!", "G'ulga sharaflar" So'zning kuchi nihoyatda cheksiz, psixologik jihatdan insonni sehrlab oladi. Har kuni yo'llarda zanjir madh etilgan reklama bannerlarini ko'rgan g'uliy qalbida hech qanday shubha qolmaydi. O'z irodasini butunlay zanjirga topshirib qo'yaveradi.

O'tmish masalasiga davlat tomonidan yondashuv esa o'ta ayanchli. Bugunidan gazetalar orqali kerakli ma'lumotni ololmaydigan, ilm-fanning doimiy o'zgarishi orqali hech narsani anglab ulgurmaydigan g'uliy o'z tarixini ham bilmaslikka, o'rganmaslikka mahkum. Bu orqali ularning ongi shunchalik zanjirlanganligini guvohi bo'lamiz. Aslida, zanjir ularning tanasiga emas, balki ongiga, tafakkuriga mahkamlangan. Tanadagi zanjir olib tashlansa ham, inson aqliga singdirib tashlangan "tafakkur zanjirlari" parchalanmaydi: "ming yil oldin asl o'zi nima bo'lgan deb bosh qotirishning sira hojati yo'q, o'sha oqsoch tarix bugun yaratiladi-qo'yadi, vassalom!" [2] Tuzumning ustomonligi yaqqol ko'rinsa boshlaydi, barcha tarix o'ziga moslab yoziladi, asl haqiqat esa yuzaga chiqmay tuproq tagida qolib ketaveradi. Tarixiy afsona va rivoyatlari ham zanjir bilan shunchalik aloqadorki, bolalarning ilk dunyoqarashi shu orqali shakllanadi. Zanjir taqqan kichikkina g'uliy doimo zanjirsiz ulkan pahlavonlarni yengadi. Bu bolalikdanoq zanjirdan g'ururlanish hissini shakllanishida yordam beradi. G'uliyning dastavval zanjirsiz yurgani haqida tasavvur ham qila olishmaydi. Barcha naqlar zamiriga zanjirning muqaddasligi g'oyasi singdirib yuborilgan. Natijada insonlarning o'y-xayoli zanjirda, asl tarix esa muhim emas. "...haqiqiy tarix bekitilib-bekitilib, xuddi takror-takror ko'milaverib, o'rmi ham to'lib-tekislanib ketgan quduqdek, butkul yo'qolgan, yasama soxta tarix esa azbaroyi o'zgartirilaverganidan tarix deguligi ham qolmagan" [2] Zanjir tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning har bir bosqichi batafsil yoritilganiga guvohi bo'lamiz. Ilk bosqich chiqmuvuq o't bilan bog'liqligi qayd etiladi. O'xshashlikni qarang, ushbu o't ham daraxt tanasiga o'ralib oladi, odam ham o'z tanasiga uni o'rab olishni ixtiyor etyapti. E'tiborli jihati, ishton kiyishni o'rganishdan ham oldinroq zanjir etimologiyasi boshlanib ketgan. Har bir davrda insonning o'zi zanjirni takomillashtirib borgan, vaziyat chigallashgandan chigallashavergan: "...shuni tunch davri deylik, undan oldin mis davri, undan ham ilgari chirmovuq davri, undan ham burun esa hech qanday davr yo'q, bo'lgan bo'lsa ham, zanjir taqilmagan davrlar tarixdan o'chirib tashlangan..." [2]. G'uliston bunchalik tartib-intizomga etib kelgunga qadar juda ko'p mashaqqatlarni boshidan kechirgan. Xususan, zanjirning har

xil ko'rinishlari natijasida ijtimoiy tengsizlik vujudga kelgan. Turli xil bahs-munozaralar boshlanib ketadi. Jamiyat esa parokandalikka yuz tuta boshlagan. "...bu xildagi bahs-u munozaralar beiz ketmagan, natijada zanjir borasida qat'iy tamoyillar, o'lchamlar, qarashlar, mulohazalargacha hammasini birdek andazada belgilab qo'yish boshlanadi..." Vaziyat barqarorlasha boshladi. Har qanday holatni maxsus komissiya tekshirar ekan, hech bir xalq vakilida g'uliydan bosh tortishga asos qolmaydi. Hattoki oyog'i yo'q g'uliyning ham haqiqatda nogiron ekanligi har 6 oyda tekshirilib tasdiqlanib turishi shart. Hech bir g'uliy boshboshdoqlik qilib, g'ulni yechib bahona qilishi mumkin emas. Tizim shunday ishlaydi. Chegara belgilangan, undan chiqish imkonsiz. "Xuddi shuningdek, zanjirni jiringlatish yo shiqirlatishning qat'iy tartib-tamoyillari, ta'bir joiz bo'lsa, adabiy zanglari ham ishlab chiqilgan. G'uliyning o'z bilgicha yoki shevasi ohanglarida jiringlatishga tamomila haqqi yo'q, hatto poytaxtda yashaydiganlar ham o'z lahjasida zing etsa, qat'iy jazo mustahiqdir" [2]. Ular zanjirni so'zlatish uchun u bilan bir tan-u bir jon bo'lishi kerak, aks holda yaxshi so'zlata olmay barchaning oldida uyatga qolishadi. Ommaviy madaniyat ham ayni zanjir belgilanadi. Ko'chada zanjir taqmagun odamga hech kim qaramaydi, hattoki bormisan ham demaydi. Bu g'uliyning odati. Hayvonlari ham muqaddas bo'lmish g'ulga loyiq emasligi uchunmi zanjirsiz odamga qiziqish bilan boqadi. Keksa avlod vakillari ham zanjir doimo jiringlab tursin deya yoshlarga tilak bildirishadi. Tillarda tilakka aylanib ulgurgan.

G'uliyot zanjir asosiga qurilgan ekan, undagi hamma narsa o'tmish ham, bugun ham, kelajak ham zanjirdir. Butun boshqaruv tizimi omilikka qurilgan. Aholi ham, rahbariyat ham hech narsani tushunmaydi, tushunsa ham o'zini tushunmaslikka oladi. Go'yoki shu orqali aholi tartibga solinadi. Birona ortiqcha jinoyat sodir bo'lmaydi. Xoldor g'uliyning "Tushunish bu – ixtilolning boshiku!" [2] degan xitobi G'ulistondagi kata jinoyat fikrlash ekanligini ko'rsatib turibdi. "Men tushunmaydiganlarning kattasi bo'lganimdek, menga o'xshagan kattalarni tushunmaydiganlarning ham kattasi bor, u kattalarning ham tushunmaydigan kattalari bor. U kattalarning yana kattalari..." [2] Bu xalq ongiga singdirib yuborilgan. Buni g'uliyilar omilik deb emas, tartib deb talqin qiladilar, buyuk tartibga qurilgan tartibda yashayapmiz deya o'zlaridan faxrlanadilar. Omilik hayotning bir maromda ortiqcha alg'ov-dalg'ovlarsiz kechishini ta'minlaydi. Hech bir xalq vakili miting, namoyishga chiqib o'tirmaydi, bu haqida ularda na fikr bor, na xohish. Buni rahbariyat juda yaxshi bilgani uchun ham omma ongini zanjirlashda davom etaveradi. Hattoki g'uliyning o'y-xayollari, tushlariga ham nazorat o'rnatishgan. Qon-qoniga singdirib yuborilgan g'oya bir dam zanjirdan yiroqlashmaslik, unga xiyonat qilmaslikka undaydi. Hattoki zanjirsiz tush ko'rgan g'uliy o'zini ushbu sharafga loyiq emasligidan vijdoni o'rtanaveradi va o'zini o'zi hukumat idorasiga borib sotadi. Xayoliga nogahon kelgan aksilfikrni g'uliy o'z miyasida saqlamaydi. Undan azoblanib, oshkor etaveradi. G'uliy qizning qahramonga o'z tushini qo'rqa-pisa aytgani va undan o'zi cho'chib yurgani, o'zini tutib berishga tayyor ekanligi fikrimizni isbotlaydi.

Xulosa. Antiutopiyaning muhim elementi bo'lmish tashviqot ishlari tizimli olib borilishi asarda yaqqol o'z aksini topgan. Tuzumning omma ongini nazoratda ushlashi Ahmad A'zam asari orqali yana-da yorqin isbotlangan.

ADABIYOTLAR

1. Falsafa. [qomusiy lug'at]. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Sharq. – T. 2004.
2. A'zam A. Ro'yoy yoxud G'ulistonga safar. Yangi asr avlodi. 2010.
3. A dictionary of literary and thematic Terms. Edward Quinn. Facts on file. USA. – 2006.
4. Dystopias & Utopias: Dystopias. Miami Dade College. <https://libraryguides.mdc.edu/c.php?g=957851&p=6914808>